

Den 26. september spiste Duckwitz frokost med familien Barandon. »Han er som Krüger og Ebner for gammel til at være til nogen støtte. Jeg må gøre alt på eget ansvar. Jeg bliver her hjulpet af min klippefaste tro på, at gode gerninger aldrig kan være forkerte. Altså må jeg i gang med arbejdet og samle alt mit mod dertil ...« Og videre: »Godt at Annemarie tænker fuldstændigt som jeg. Her gælder det om ikke at forlade den valgte vej. Kun en gang imellem kommer der øjeblikke, hvor ansvaret forekommer for tyngende. Men også disse øjeblikke bliver klaret. Der findes dog højere love. Dem bøjer jeg mig for.«³⁹

Kanstein, kammeraten og vennen, var med undtagelsestilstanden tilknyttet v. Hannekens stab som leder af civilforvaltningen. Han havde flyttet kontor fra Dagmarhus til generalstabens på Nyboder skole, men var som vi så også mentalt kommet på afstand af Best. Han forhandlede dagligt med den rigsbefuldmægtigede på vegne af militæret, men det ser ikke ud til, at han blev indviet i dennes jødepolitik inden førerordren den 17. september – der skal være kommet til ham »som et lyn fra en klar himmel«. ⁴⁰ Kanstein drøftede ordren med »klikken« i gesandtskabet, dvs. Barandon, Ebner, Krüger og Duckwitz samt abwehrchefen Engelmann, der opfordrede Kanstein til at forsøge at få aktionen bremsset i Berlin. Også v. Hanneken støttede. Den rigsbefuldmægtigede derimod gled ifølge Kanstein af og »talte ikke om at protestere«. Best forklarede senere sin optræden med, at han anså missionen for mislykket på forhånd, fordi de ministerier Kanstein ville opsøge, bl.a. Auswärtiges Amt og indenrigs- og landbrugsministeriet, alle var for svage til at blive hørt. Her talte kun én instans, nemlig Himmler. Kanstein, på sin side, erklærede under retssagen, at hvis han den gang havde vidst, hvad han vidste nu, nemlig at det hele var startet af dr. Best, ville han aldrig være taget af sted. For når den rigsbefuldmægtigede i Danmark forlangte aktionen, ville alle henvendelser være forgæves. Nu fløj han i de samme dage til Berlin for at gøre militærets modstand gældende – men altså uden resultat.

Kansteins modstand forløb ganske inden for rammerne af en normal bureaukratisk protest. Og da dennes muligheder var udtømte, var hans rolle udspillet. Således advarede han også Duckwitz imod at underløbe en førerordre. Det var højforræderi og kunne koste ham hovedet. Men for denne så valget anderledes ud. Netop hos en mand som Kanstein et uhyggeligt bevis på den åndelige terror, der var hovedmærket for den nationalsocialistiske embedsmandsuddannelse, er Duckwitz' senere kom-

mentar. I øvrigt ikke ganske retfærdigt. For vi har i hvert fald ét eksempel på at Kanstein – og også Krüger – har advaret jøder.⁴¹

I de følgende dage arbejdede Duckwitz intenst på at inddæmme ulykken. Han kontaktede et dansk rederibekendtskab og fik løfte om, at et udgående skib ville samle flygtninge op og aflevere dem i svensk farvand, et initiativ tiden så løb fra. Han fik også den tyske havnekapitajn i København, Cammann, som han kendte fra Hamburg-Amerika Linien, til at holde sine patruljebåde på land, et billigt løfte, ved vi i dag, for Krigsmarinen havde slet ingen kapacitet til at jagte jøder efter den 29. august, hvor den danske flådes hjælpejeteneste faldt væk. Og endelig skal han i forståelse med Bertram i Hamburg have afvist at skaffe skib(e) til de deporterede, et udsagn der senere blev udbygget til, at RSHA truede ham med en krigsretssag for obstruktion.⁴² Samtidig gjorde han, hvad han kunne, for at skaffe visa til de mange, der i disse dage og timer søgte at komme legalt til Sverige. Det var ikke let og krævede både opfindsomhed og prioritering. Han ringede dagligt med Ekblad, der var blevet installeret hos en ven i Rungsted. Indtraf en kritisk situation, skulle de mødes foran Politiken på Rådhuspladsen. Kodeordet var Annemaries helbred.⁴³

»Unermüdllich und rastlos tätig,« hedder det i dagbogen den 28. september. Det var samme dag, som v. Ribbentrop beordrede Best til at meddele tidspunktet for aktionen – begrundelsen kunne udadtil være de sidste jernbanesabotager. Best telegraferede tilbage over middag, at han ville slå til natten mellem den 1. og 2. oktober, hvis ellers søtransporten nåede frem, og tilføjede: »Die Aktion soll in einer einzigen Nacht durchgeführt werden.« Den 28. har Best samtaler med Duckwitz både formiddag og eftermiddag. (Jeg har registreret i alt seks møder efter hjemkomsten fra Stockholm og indtil aktionsnatten som et markant udtryk for det best-Duckwitz'ske parløb i den sidste hektiske uge før X-dagen). Duckwitz får nu terminen fra Best og bringer den ledsaget af Ekblad til de socialdemokratiske ledere, der opholdt sig i et baglokale til Arbejdernes Forsamlingsbygning i Rømersgade. »Vi gennemdrøftede hele den fortvivlede situation,« hedder det i dagbogen. »Han var hvid i ansigtet af indignation og skam,« fortæller Hedtoft siden. ⁴⁴ »Nu sker det, sagde han, uden nogen som helst indledning bortset fra præsentation og goddag. En af de første nætter vil der ankre skibe op på Reden, ... og København vil blive isoleret, telefonerne afbrudt og jøderne jaget op af sengen i deres hjem for at blive deporteret til Tyskland.«

Siden leverede Duckwitz budskabet i Udenrigsministeriet og i det svenske gesandtskab, mens Ekblad kobkede Utrikesdepartementet på og informerede prins Axel.⁴⁵ Derefter trådte hele det danske netværk i karakter, og alarmen spredtes i København og ud over resten af landet med det resultat, vi kender så godt, at mindre end 500 jøder blev Gestapos bytte.

Man har diskuteret, hvem der skal have æren for at have advaret danskerne, Best eller Duckwitz? Best har altid hævdet, at det var ham, der beordrede Duckwitz til at informere sine danske kontakter – kortest og klarest formuleret i sætningen: »Jøderne blev advaret med mit vidende og efter mit ønske.«⁴⁶ Duckwitz' udsagn har været mere svingende, fra helt at negligere Bests medvirken og dermed tage æren selv – til en forklaring der ligger tæt på Bests egen. I den tidligst overleverede afhøring fra september 1945 udtalte han, at Best »var indforstået med at komparenten [dvs. Duckwitz] lod meddelelsen sive ud, uden at de havde aftalt dette direkte, fordi komparenten ikke ved et egentligt samtykke ville bringe Best ud i en konflikt.« Tilsvarende hedder det under en afhøring på Politigården i 1947, at Best ikke blot var indforstået med at tidspunktet for aktionen gik videre, »men han bad komparenten om at gøre alt hvad han kunne, for at jøderne kunne blive advaret.« Og under et foredrag i Jødisk Ungdomsforening i 1949: »For ikke at bringe Best ind i noget, som kunne koste ham ikke alene stillingen, men også livet, indskrænkede jeg mig til at meddele ham, at jeg nu vidste, hvad jeg havde at gøre. Best greb mine hænder og sagde: 'Gør alt hvad De kan. Gør alt!'«⁴⁷ Men siden gled Bests rolle så mere og mere i baggrunden – i hvert fald når Duckwitz optrådte offentligt.⁴⁸

Spørgsmålet har spillet en stor rolle i den offentlige diskussion om Bests skyld og ansvar. Men i virkeligheden turde det høre til de mindre gåder i oktoberdagens historie. For uanset hvordan man vægter de forskellige udsagn – og dem fra 1940'erne er belastet af at være fremsat under processen, da det gjaldt Bests liv – tyder alt på, at initiativet kom fra Best. Samtidig virker det ganske usandsynligt, at den rigsbefuldmægtigede skulle have eksponeret sig ved at give en direkte ordre, når en indirekte tilkendegivelse ville være nok. Duckwitz kommenterer selv spørgsmålet i sin beretning, ganske vist i en anden sammenhæng, nemlig da det gjaldt om at få Best med i de højeksplosive forhandlinger om nordfrontens kapitulation i april 1945. Han skriver her, at han indtil da

altid havde kunnet skåne Bests samvittighed som SS'er, idet han tav om sine hensigter, hvorved denne, der var klog nok til at erkende hvad der lå bag, blev fritaget for den ubehagelige pligt at skulle tage direkte stilling. »Hans *reservatio mentalis* var altid i skønneste orden, fordi han ikke behøvede at samtykke.«

Summa summarum: Best kendte til Duckwitz' danske kontakter, og det var dem, der var adressen på budskabet den 28. september. Til gengæld hang Duckwitz så på lækagen, hvis denne blev afsløret. Det var en risiko, han tog på sig med åbne øjne. For han kunne ikke regne med at blive dækket af Best, og han ville i alle tilfælde ryge med i købet, hvis Gestapo forfulgte sagen. Det kunne i terrorstaten gælde livet. »Man er kun alt for tilbøjelig til, i dag, efter at alt er overstået, at glemme, under hvilken dødsensfarlig terror man dengang levede,« fortalte Duckwitz en forsamlings af unge jøder i 1949. I beretningen skriver han som en replik til Kansteins afvisning af at ville underløbe førerbefalingen: »Jeg var klar over den pris, som jeg kunne komme til at betale. Det handlede nu en gang om ca. 5000 menneskers liv, og selvom man er parat til at vurdere sit eget liv meget højt – hvad jeg i øvrigt slet ikke er – så ville regnestykket over for de 5000 aldrig gå op. I hvert fald ikke for mig, som ikke kunne anerkende nationalsocialisternes lære om, at jøderne ikke var mennesker, men derimod parasitter på menneskehedens legeme.«

Den 29. september fejrede Duckwitz sin 39-års fødselsdag: »Alt ser mørkt og håbløst ud. – Forberedelserne til jødeaktionen bliver skyndsomt truffet. Nye folk er ankommet – Eksperter i denne beskide affære. De vil ikke finde mange ofre.«⁴⁹ Den 30. er estimeret 300 ofre for jødeaktionen. Duckwitz tilbringer en stor del af dagen sammen med Hedtoft – »i hjertelig og venskabelig samtale. Hertil hans bedste cognac.« De slutter med at drikke dus. »Mit Niemanden lieber, als mit diesem Prachtskerl!«

»Rastløs dag. Utrættelig aktiv for at forhindre det værste,« noterer Duckwitz den 1. oktober. Kl. 10.15 telegraferer den rigsbefuldmægtigede til Berlin, at aktionen vil finde sted samme aften. Han foreslår, at man i et kommuniké kæder denne sammen med løsladelsen af de danske soldater. Derved bliver det klargjort, at de vanskeligheder, der er opstået i Danmark, i første række skyldes jøderne, som vil blive behandlet derefter. En kommunikationsbommert ville man sige i dag, der gik totalt fejl af den herskende stemning. Imens bestormes Dagmarhus af protester, fra kongen, fra Højesteret, fra arbejdsgiverne, fra fagforeningerne og mange andre. Budskabet er klart: »Jøderne er her i Danmark en del af den dan-

ske befolkning, og foranstaltninger imod dem vil træffe hele det danske folk.« Kl. 20.40 kommer meddelelsen fra Dagmarhus om, at en række »rigsffjendske elementer« vil blive anholdt i løbet af natten. Kl. 21 afbrydes telefonerne i Storkøbenhavn, og anholdelserne går i gang. Best har aflyst et møde med Svenningsen kl. 18 og forskanser sig på Dagmarhus. Først hen imod midnat når direktøren frem til Best via Barandon og Kanstein og får klar besked. Han anmoder om, at transporterne holdes tilbage. Best svarer, at dette er umuligt, men lover at ville anmode om nye instrukser i Berlin. Det gør han bare ikke. I et nyt telegram kl. 1.20 beskriver han Svenningsen som en mand, der har erkendt, at beslutningen hviler på den tyske magt, og at han ikke længere kan kæmpe imod. Nattens fangst blev på 284 jøder, der deporteredes til Theresienstadt sammen med 150 kommunister, der sendtes til KZ-lejr i Tyskland.

Den 2. oktober noterer Duckwitz: »I denne nat blev jødeaktionen gennemført, og et skib med den værdifulde last af 200 gamle jøder sejlede bort.⁵⁰ Af den grund ødelægges vi alt her i landet, af den grund har vi for altid slået døren til Skandinavien i, som v. Dardel sagde med tårer i øjnene. Af den grund altså – ak, det har jo intet formål.«

Samme dag siger Ekblad farvel og rejser tilbage til Stockholm. Den 3. oktober, det var en søndag, traver Duckwitz tre timer rundt om Lyngby Sø og får – som han skriver – alt snavset og skidt ud af kroppen igen: »Nu har jeg gjort alt, hvad der kunne gøres. For den gode Gud kan jeg roligt træde frem og vente min dom. Jeg tror også af danskerne. Og hvad der er vigtigst, også af mig selv.«

Dagen efter hedder det: »Talrige besøg af folk, der går i brechen for ikke-ariere. Nogle gange lykkedes det. De fleste gange ikke. Man ville så gerne hjælpe alle.«

Den 5. flyver Duckwitz til dansk-tyske skibsforhandlinger i Hamburg. Hverdagen er atter begyndt.

Duckwitz var ikke den eneste tysker, der advarede de danske jøder. Det mest kendte eksempel er grev Helmuth v. Moltke, førende medlem af den såkaldte Kreisauer-cirkel og henrettet efter 20. juli-attentatet i 1944. Han gjorde tjeneste som folkeretssagkyndig i Overkommandoen og mellem-landede i København den 1. oktober på vej til Oslo for at advare danske venner. Advarslen kom for sent til at få praktisk betydning, men det ændrer ikke ved viljen bag.⁵¹ Moltke var også i audiens hos Best – »ingen dårlig mand, i hvert fald klog« – og glædede sig over dennes kategoriske

afvisning af henrettelser som nyttesløse og politisk uhyre skadelige. Militæret var han mindre imponeret af, det gjaldt både staben og Befehlshaber: Best var v. Hanneken »tårnhøjt overlegen«, og denne kunne kun svare igen ved at skælde ud – »en tåbelig højtrøstet mand, helt malplaceret, højest skabt til kasernegården.« Tilbage fra Oslo landede Moltke igen i København den 8. oktober og vandrede et par timer i gaderne: »Stemningen i byen er synligt skærpet. Aldrig har jeg i noget besat land set så hadefulde blikke imod de tyske uniformer. Folk er simpelthen ude af sig selv. Fjernelsen af jøderne har givet dem følelsen af, at alle er i fare.«

Hvor mange tyskere, der hjalp lokalt, får vi aldrig at vide. Krüger og Kanstein er omtalt. Ebner fortæller efter krigen, at han rejste til Berlin for at få statssekretær Herbert Backe til at intervenere imod aktionen – men uden held. Nærmere hvornår og om på eget eller andres initiativ fremgår ikke. Men Ebner skal have informeret både Walter, Krüger og Duckwitz herom.⁵² Holder historien vand, ser vi pludselig en ny aktør på scenen og må dementere Duckwitz' kritik af Ebners passivitet.

Hertil nævner flere flygtningeberetninger, at tyske soldater på landevejene og i havnene kiggede den anden vej. Men fra passivitet til aktiv handling er der et spring. Et sådant spring tog Friedrich Wilhelm Lübke, chef for Krigsmarinens søtransportjeneste i Århus og efter krigen viceamtmand i Slesvig. Han saboterede en ordre om at stille skib til rådighed til København og lod meddelelsen om den forestående aktion sive til danske bekendte. »De danske myndigheder kunne jeg ikke underrette. Det ville have været for farligt,« fortalte han efter krigen en dansk avis.⁵³

Men det var netop denne udfordring, Duckwitz tog op som den eneste tyske embedsmand i København. Werner Best tæller ikke med. Han havde sin helt private dagsorden for at sabotere den aktion, han selv havde sat i værk, og den gjaldt ikke primært jødernes redning, men hans egen politik og karriere. Duckwitz udfoldede en lang række initiativer først for at forhindre aktionen og siden for at mildne den. Det meste førte ikke til noget og andet lader sig svært bedømme, fordi det ikke kan kontrolleres i dag. For en biograf er denne vifte af initiativer først og fremmest betydningsfuld som udtryk for den vilje til at træde op imod forbrydelsen, der lå bag. Det vigtigste indgreb imod aktionen blev de løbende advarsler, der kulminerede den 28. september. Denne sidste og afgørende var nok initieret af Best, men den havde været nyttesløs, hvis ikke budbringeren havde været en mand, som den danske side havde tillid til og ikke regnede for provokatør. Holocausts historie fremviser talrige eksempler

på, at advarsler blev overhørt netop af samme grund. Det andet vigtige felt blev formidlingen af (et ukendt antal) visa til Sverige, hvad der igen forudsatte en person, der nød fuld tillid i det svenske gesandtskab.⁵⁴

Duckwitz var motiveret for og havde viljen til at hjælpe. Det skyldtes ikke et særligt forhold til jøderne eller nogen »filosemitisme«. For hvis vi tager udgangspunkt i hans betragtninger efter Amerika-rejsen bare fire år tidligere, var Duckwitz ingen ven af jøderne og så dem helst fjernet fra Europa. Men han satte klare grænser for, hvordan »jødespørgsmålet« burde løses, og de grænser var med krigen langt overskredet. Motiverne på den danske side for at hjælpe er ikke systematisk undersøgt, men mange har utvivlsomt set overfaldet på jøderne som et angreb på selve nationen og den nationale eksistens. For Duckwitz talte samvittigheden i form af en humanistisk grundholdning mest. Den delte han med andre tyskere i Hitlers Europa, der gerne ville hjælpe, men som ikke havde eller fik mulighed herfor. Her blev Duckwitz' unikke position i aktionens hjertekammer af afgørende betydning. En sådan konstatering skal ikke relativere indsatsen, men den hører med til vor forståelse af »miraklet« i oktober 1943.

Duckwitz arbejdede med sin historie i et over tyve-årigt forløb. I de forskellige versioner kan der påvises fejl og mangler – ikke mindst i kronologien. Vi finder også en klar tendens til at maksimere indsatsen. Jeg vil se nærmere på disse kildeproblemer i et sidste kapitel af biografien. At Duckwitz med årene »glemte«, at advarslen var sket i tæt samarbejde med Best – som han i øvrigt forsvarede ved enhver given lejlighed – bør ikke undre. Den fare, han personligt løb, måtte i erindringen trænge andre forhold tilbage. Og den ikonstatus, han erhvervede i både Europa og i Israel, måtte gøre det vanskeligt at træde op imod myten og forklare sig omkring et spørgsmål, der i det store perspektiv var af mindre betydning. I hvert fald kan kritikken ikke rykke ved det totale billede af Duckwitz' indsats for jødernes sag. Det kan ikke betvivles, at Duckwitz udfoldede sine initiativer inden for Bests dobbeltstrategi, hvor han blev eksekutor af den rigsbefuldmægtigedes »bløde« linje. Men det skete med en ganske anden etos og en helt anden kraft end Bests. Duckwitz var kritisk over for dennes hårde linje – som han også på vigtige punkter blev holdt uden for. Han vidste altså ikke alt og var, når det gjaldt politikken i Berlin, helt afhængig af hvad den rigsbefuldmægtigede fandt for godt at meddele ham. Man kan reelt tvivle på, om Best på noget tidspunkt har troet på Duckwitz' muligheder for at bremse sagen. Vi bemærker, at Best

først den 11. september informerede Duckwitz om telegrammet den 8. september., at han først den 19. orienterede ham om Hitlers beslutning den 17. september, og først den 25. meddelte ham den endegyldige ordre af den 23. Det tyder ikke på, at Best havde det store hastværk! Duckwitz på sin side godtog i et og alt historien om telegrammet som en gambling og aktionen som uønsket. Best stod for ham som et godt menneske, der uforvareet havde kaldt dæmonerne frem. Det gjorde ham nok skyldig i ulykken, men ikke ond. Han ville det bedste, men fejlede. En tragisk figur. Derfor fastholdt Duckwitz loyaliteten, mens Best på sin side afskærmede sin mand mod Gestapo som en nødvendig del af sit eget forsvar. Her ligger nøglen til at forstå symbiosen mellem Duckwitz og Best, der holdt resten af livet.

Rygterne om, at lækagen skyldtes Duckwitz, nåede hurtigt de indviede kredse: »Nina dukkede op til te. Fuld af sorg og besluttet på at rejse til Sverige. Forsøgte forgæves at få hende talt fra det. – [Hun] fortalte om min berømmelse hos det udvalgte folk. Er mig ligefrem pinligt.«⁵⁵ Handlingen skabte ham en enestående *good-will* på dansk side, men også mange fjender på den tyske og karriereproblemer efter krigen. Foreløbig var det imidlertid besættelsen, det gjaldt: »Denne måned er et fortløbende mørkt kapitel i den dansk-tyske historie,« lyder hans status ved månedens udgang. »Vi har også gjort dette land og dets mennesker til vore bitre fjender. Ikke af nød. Men af vilkårlighed. Dog endnu gælder det om ikke at lade de sidste tråde rive over. Det er et møjsommeligt, enerverende arbejde.«